

2.2.4. Запровадження системи профільного навчання у старшій школі

*Бібік Н. М., Головка М. В.,
Кизенко В. І., Радкевич В. О.*

Становлення профільного навчання в теорії і практиці освіти України відбувається з урахуванням історичного вітчизняного і зарубіжного досвіду. Так, старша шкільна освіта в більшості європейських країн класифікується як післябазова і, зазвичай, післяобов'язкова, що передбачає подальше варіативне навчання учнів, які успішно закінчили перший етап загальної середньої освіти (переважно молодь віком 15-16 років). Це може бути часткова навчальна зайнятість у поєднанні з роботою на виробництві, дистанційна освіта, загальноосвітня підготовка з набуттям фахової кваліфікації, модульний спосіб організації навчання у старшій середній школі тощо. Ці та інші освітні послуги можуть надаватися комплексно на базі одного навчального закладу (Австрія, Велика Британія, Ірландія, Іспанія, Норвегія, Португалія, Фінляндія) або ж розподілятися між різними типами шкіл (Греція, Данія, Італія, Німеччина, Франція).

Профільне навчання учнів у старшій шкільній освіті європейських країн, також і США ґрунтується на диференціації змісту навчання та його розподілі між обов'язковими для всіх учнів навчальними предметами, обов'язково-вибірковими навчальними курсами, з-поміж яких учні мають обрати один або кілька, і навчальними курсами для довільного вибору. У США, наприклад, для спеціалізації та індивідуалізації навчання у старшій школі передбачається складання індивідуальної навчальної програми для кожного учня. Учень, котрий навчається за індивідуальною програмою (набір обов'язкових і вибіркових навчальних курсів), має розклад уроків і може опановувати предмети у власному темпі. Існують спеціальні програми, які надають учням можливість заробляти кредити для продовження навчання у коледжі (йдеться про узгодження окремих шкільних професійних програм навчання з відповідними програмами вищих навчальних закладів).

Загалом, європейська політика і стратегія розвитку післябазової шкільної освіти полягає у взаємному наближенні та компліментарності в організації головних її профілів – академічного, технологічного і професійного. Зокрема, через уведення в загальноосвітніх навчальних

зкладах курсів професійного й технологічного спрямування, і навпаки: у професійних коледжах і ліцеях – обов'язкового для всіх учнів стандартизованого загальноосвітнього компонента. Ці заходи, на думку європейських фахівців, мають забезпечити трансфертність (можливість вільної зміни, переходів) і транспарентність (взаємна прозорість, відкритість) між напрямками освітньої підготовки – загальноосвітнім і професійним.

Сучасний стан запровадження профільного навчання у старшій школі в Україні характеризується посиленою увагою до розроблення наукового і навчально-методичного супроводу в рамках забезпечення переходу з 2010 р. на профільне навчання. Так, розроблено Концепцію профільного навчання в старшій школі (далі – Концепція), на конкурсній основі відібрано понад 100 навчальних програм для профільної школи. Вони різняться не лише своєю структурою, а й спрямованістю на компетентнісний підхід до організації навчально-виховного процесу. Зміст профільного навчання складають також різнопрофільні загальноосвітні предмети і психолого-педагогічні курси за вибором. Нині для 11-річної школи, яка є основою для переходу на профільне навчання, розроблено підручники з профільних предметів – української мови, літератури, історії, правознавства, математики, фізики, хімії, економіки.

Чинна система профільного навчання реалізується через мережу гімназій, ліцеїв, колегіумів, загальноосвітніх навчальних закладів з класами поглибленого вивчення предметів і профільними класами. Нині в країні функціонує 916 гімназій, ліцеїв, колегіумів, що складають 4,4% загальної кількості загальноосвітніх навчальних закладів. Вони охоплюють 298 тис. учнів (6,4%).

Поглиблено вивчаються предмети у 3,8 тис. загальноосвітніх навчальних закладах, що складає 19% їх кількості. Найбільш поширені школи з класами поглибленого вивчення іноземних мов, математики, інформатики, української мови і літератури, фізики, біології тощо. За даними Міністерства освіти і науки України, на вересень 2008 р. різними формами профільного навчання було охоплено понад 1 млн 350 тис. учнів загальноосвітніх навчальних закладів, що становить 28% старшокласників.

Виокремлення у старшій школі технологічного напрямку профільного навчання актуалізувало проблему його здійснення на базі професійно-технічних навчальних закладів. Особливого поширення таке навчання набуло у Вінницькій, Донецькій, Рівненській областях.

Технологічний напрям профільного навчання учнів старшої школи на базі професійно-технічних навчальних закладів найбільше представлено професіями сфери послуг, а також будівельного, аграрного та промислового

напрямів. На базі цих закладів 43% учнів опановують професію «Оператор комп'ютерного набору». Серед робітничих професій промислової групи 72% учнів надають перевагу професії «Водій автотранспортних засобів категорії «С». Із професій будівельного профілю учні старшої школи обирають лише дві – «Столяр будівельний», «Маляр», а з професій аграрного напрямку одну – «Тракторист-машиніст». Обмеженість переліку робітничих професій, за якими навчається учнівська молодь у професійно-технічних навчальних закладах, зумовлена їх неprestижністю, а отже, низькою мотивацією учнів до їх оволодіння.

Актуальні проблеми

Досвід запровадження профільного навчання показує, що на загал сільські середні загальноосвітні школи не в змозі самотужки розв'язати проблему профільного навчання, оскільки мають обмежені виховні й розвивальні можливості, особливо це стосується малокомплектних шкіл. Цим зумовлена потреба налагодити у сільській місцевості взаємодію різних загальноосвітніх навчальних закладів, обмін та спільне використання матеріальних, науково-методичних і кадрових ресурсів.

У сільській місцевості особливого значення набуває опорна профільна школа, що створюється на базі загальноосвітніх навчальних закладів І-ІІІ ступенів, які мають достатню матеріально-технічну базу, кадрове забезпечення і знаходяться у межах територіальної доступності для учнів інших закладів. В опорній профільній школі створюються умови для реалізації навчальних програм профільного навчання за кількома напрямами. Напрямок профілізації визначається згідно з інтересами учнів та їхніх батьків з огляду на потреби місцевого ринку праці, замовлення регіону на підготовку фахівців для сфери економіки. Опорна профільна школа також виконує функції методичного центру для територіально наближених шкіл.

Учні значної кількості малочисельних шкіл, прагматично визначаючи свої освітні пріоритети, часто разом із батьками роблять освітнє замовлення – обирають профільні курси та вивчають їх за індивідуальними планом і програмою. У багатьох сільських школах з малою наповнюваністю учнів (без паралельних класів) створюються різновікові динамічні профільні групи (10–11-ті класи), профільні групи за одним напрямом профільного навчання (за наявності відповідних матеріальних, кадрових умов, а також із завважуванням потреб учнів і соціального замовлення).

Особливого значення набувають профільні школи інтернатного типу, що здійснюють профільну і допрофесійну підготовку випускників основної (базової) школи. Напрямок профілізації та профілі навчання визначаються

відповідно до освітніх потреб учнів, рівня розвитку матеріально-технічної бази, фінансових і кадрових ресурсів загальноосвітнього навчального закладу.

Програми профільного навчання у сільській місцевості можуть реалізуватися також створенням освітнього округу, що дає змогу ефективно використовувати матеріальні й кадрові ресурси, концентрувати їх для задоволення освітніх потреб кількох шкіл. За такого підходу пропонована організаційна форма може розглядатися як система освіти адміністративного району, що здатна забезпечити надання якісних освітніх послуг. Профільне навчання за цією формою уже апробовано в Ставищенському районі Київської області.

З метою надання якісних освітніх послуг, здійснення допрофесійної та початкової професійно-кваліфікаційної підготовки створюються міжшкільні профільні групи на базі опорних профільних шкіл, навчально-виховні комплекси, міжшкільні навчально-виробничі комбінати.

У сучасній шкільній практиці ефективно діють навчально-виховні комплекси з профільним навчанням, навчально-виховні об'єднання з дошкільними та позашкільними закладами для задоволення освітніх і культурно-освітніх потреб, асоціації шкіл різних типів, опорні школи з мережею філій тощо. Про це свідчать матеріали Всеукраїнського конкурсу «Модель сучасної національної сільської школи», який проходив у м. Черкасах і с. Сахнівці у 2007 р.

Загальноосвітні навчальні заклади, як переконує досвід, не завжди спроможні брати до уваги всі чинники, які впливають на ефективність добору учнів у профільні класи. Зокрема, трапляються випадки, коли учні з профільних загальноосвітніх предметів мають бали середнього рівня; почасти заклад не може реалізувати запити всіх випускників 9-х класів щодо вибору профілів навчання через обмеженість фінансування і неспроможність утримувати класи з невеликою наповнюваністю. Натомість учні не хочуть втрачати класні колективи, до яких звикли і в яких їм комфортно навчатися. Тому не завжди навчання в класах певних профілів зумовлює вибір вищих або професійно-технічних навчальних закладів.

Досвід показує і певну невідповідність запропонованих профілів Концепції потребам суспільства і соціальному замовленню. Наприклад, у навчальному плані суспільно-гуманітарного напрямку передбачено лише класи історичного, правового, філософського та економічного профілів навчання. Наразі найбільший попит у батьків і учнів користуються класи змішаних профілів: історико-правові, економічно-правові, філософсько-правові тощо, які орієнтують учнів на широкий набір відповідних професій.

Відсутні в Концепції і профілі, які готують учнів до праці у сфері «людина – людина», хоча отримання більшості сучасних професій зумовлено потребами у сфері менеджменту, управління, маркетингу, реклами, зв'язків з громадськістю тощо. На жаль, немає там і педагогічних класів, які в багатьох областях є надійним резервом поповнення кадрами галузі освіти.

Концепція і навчальні плани, затверджені Міністерством освіти і науки України, передбачили три групи загальноосвітніх предметів: базові, профільні й курси за вибором. У розробленні й запровадженні кожної з цих груп є певні проблеми. Базові загальноосвітні предмети – це обов'язкові для всіх профілів навчання, що є інваріантною складовою змісту загальної середньої освіти і визначаються Державним стандартом освіти. Оскільки більшість цих предметів одногодинні, то наявний ризик поверхового проходження матеріалу, що не сприяє його компетентнісному засвоєнню і зводиться до формального виконання програми. Отже, таке навчальне навантаження є малопродуктивним.

Аналіз затверджених програм профільних загальноосвітніх предметів свідчить, що в деяких випадках зміст цих предметів складено через механічне додавання певних обсягів матеріалу. Водночас дослідження вчених переконують, що зміст профільних загальноосвітніх предметів за кількістю одиниць засвоєння не повинен істотно відрізнятися від базових. Формування профільної компетентності потребує не просто збільшення обсягу навчального матеріалу, а прирощення змісту профільного навчання за певними компонентами – філософським, методологічним, науковознавчим, психологічним і власне профільним.

Глибина вивчення змісту навчального матеріалу має визначатись не стільки кількістю виявлених зв'язків між різними об'єктами та явищами, тобто не обсягом опанованої інформації, скільки ступенем самостійності навчальної діяльності учнів, відбором проблем, явищ, процесів і ситуацій, вивчення яких відповідало б запитам учнів і сприяло формуванню їх суб'єктами освітньої діяльності. Доцільно також більше спрямовувати зміст навчального матеріалу на професійну діяльність, формування способів професійного мислення і свідомості. Виникає потреба в спеціальних дослідженнях різних моделей змісту профільних загальноосвітніх предметів, утіленні ідеї варіативності та альтернативності програм.

Аналіз затверджених Міністерством освіти і науки України навчальних планів показує, що в окремих профілях навчання важко з'ясувати, які з предметів є профільними, а які розширюють профіль, адже кількість годин однакова. Наприклад, у 10–11 класах правового профілю на право (профільний загальноосвітній предмет) та історію України і всесвітню

історію (що його розширюють) відведено по дві години на тиждень. Відсутні також будь-які відмінності у програмах академічного рівня вивчення одного і того самого предмета (наприклад, історії) в класах різного профілю навчання. Для всіх предметів характерним є затвердження єдиної програми для кожного рівня, внаслідок чого не завважається специфіка профілю навчання.

У теорії і практиці профільного навчання відомо більше десятка різновидів курсів за вибором. Серед них є курси для поглиблення і розширення знань, інформації з предметів, що охоплюються навчальним планом школи (з предмета в цілому, з окремої теми, з проблеми за програмою або поза програмою), курси з оволодіння методологією науки чи предметними вміннями, курси з історії науки, міжпредметні курси (мета – інтеграція знань учнів про природу і суспільство), курси з предметів, які не входять до навчального плану.

У практиці загальноосвітніх навчальних закладів в основному викладаються курси за вибором, розроблені вчителями і введені без відповідного експертного оцінювання, через що інколи знижується якість пропонованого змісту. Відсутнє і навчально-методичне забезпечення для більшості курсів за вибором. Водночас дослідження свідчать, що загал учителів не вважають свій рівень достатнім для повноцінного виконання завдань профільного навчання.

Профілізація потребує застосування і впровадження нових педагогічних підходів до організації навчання з огляду на інтереси, схильності та здібності учнів до засвоєння обраного ними предмета. Для передової практики характерним є використання таких технологій: інтерактивної, проектної, модульного навчання, дистанційної освіти, комп'ютерної та інформаційно-комунікаційної.

Важливою передумовою ефективності запровадження профільного навчання є вибір учнями профілю навчання. Це зумовлено тим, що в більшості підлітків недостатньо розвинені особистісні якості, потрібні для вибору профілю навчання і професійного самовизначення, а також для відповідного вікового розвитку: здатність до самопізнання, довіра до себе, готовність до вибору тощо. Учням гостро бракує знань про світ професій, про себе, про потреби своєї місцевості у фахівцях, засоби продовження освіти.

Предметом особливої турботи учнів та їхніх батьків є помилковість вибору профілю навчання. Переважна більшість старшокласників (85%) вважають, що їм має надаватися можливість змінювати профіль навчання. Проте реальне життя свідчить, що лише 50% учнів можуть змінити профіль навчання. Проблема, як переконані батьки учнів, полягає в тому, що старшокласник, який зрозумів свою помилку з вибором, все одно продовжує

навчатися за вже обраним профілем. Адже у школі відсутній механізм, який допоміг би учневі реабілітуватися у разі переході з одного профільного класу до іншого.

На етапі допрофільної підготовки важливо створити умови для випробування учнів у навчальній діяльності різних видів. Вона має здійснюватися на діагностичній основі і виявляти не лише професійні орієнтації учнів, схильності в різних галузях освіти, а й формувати інтереси, потреби та самовмотивоване самостійне навчання як усвідомлену навчальну діяльність. Ці форми мають широко застосовуватися у старшій школі. Потрібно своєчасно оцінювати комплекс індивідуальних особливостей підлітків із урахуванням їхньої готовності до успішного навчання за певним профілем, запобігати дезадаптації унаслідок виникнення навчальних труднощів і стресів, зумовлених взаємодією у новому колективі. Важливо, щоб учень усвідомив себе суб'єктом вибору профілю навчання. Допрофільна підготовка потребує психологічного супроводження, соціологічних вимірювань, накопичення бази бажаного через зіставлення з можливим.

Завдання профільного навчання істотно ускладнюється внаслідок необхідності дотримання вимог синхронізації навчального змісту різних предметів. Нині відомо доволі багато прикладів асинхронного розташування змісту навчання навіть близьких за об'єктами вивчення предметів (математики й фізики, зокрема), що призводить до порушення дидактичних принципів доступності і послідовності та, як наслідок, – до зменшення ефективності навчання.

Збільшення доступності загальноосвітньої інформаційної мережі для всіх і кожного актуалізує поєднання у навчанні основ інформаційних технологій вивчення суто технологічного змісту та формування здатностей до інтерперсональної комунікації.

Вимагає чіткого усвідомлення той факт, що профільне навчання має відрізнитись від поглибленого вивчення одного чи кількох навчальних предметів. Поглиблене вивчення окремих предметів ґрунтується переважно на знаннево-орієнтованій моделі навчання. Спроба втілити принципи й підходи такого навчання у профільних класах може призвести до негативних наслідків, насамперед до перевантаження учнів.

Розвиток профільного навчання учнів старшої школи з технологічного напрямку на базі професійно-технічних навчальних закладів гальмується недосконалістю нормативно-правової бази. Так, профільне навчання фінансується з місцевого бюджету, а професійна підготовка учнів професійно-технічних навчальних закладів здебільшого з державного бюджету. Учні старшої школи не можуть зараховуватися до складу

основного контингенту цих закладів. Тому професійно-технічні навчальні заклади не мають права безкоштовно використовувати матеріально-технічну базу і сировину для проведення занять з учнями старшої школи. Аби оплатити працю викладачів і майстрів виробничого навчання, які навчають учнів старшої школи, їх зараховують у штат школи за сумісництвом.

Причиною низького рівня розвитку технологічного напряму профільного навчання на базі професійно-технічних навчальних закладів є також відсутність єдиної системи управління процесом профілізації старшої школи на рівні міста, регіону. У 2006 р. було видано наказ Міністерства освіти і науки України, яким затверджено «Примірне положення про освітній округ», що сприяло об'єднанню шкіл. Проте цим документом не передбачається об'єднання шкіл з професійно-технічними училищами задля налагодження профільного навчання.

Водночас недостатнім є і психолого-педагогічний супровід самостійного вибору учнями старшої школи майбутньої професії. Не налагоджено роботу системи підвищення кваліфікації педагогів, які здійснюють професійне навчання учнів старшої школи за технологічним напрямом.

Загалом проблема профільного навчання потребує нового погляду щодо можливостей його здійснення в сучасних умовах. Мережа профільних навчальних закладів (загальноосвітніх і професійних ліцеїв) має задовольняти освітні потреби громадян у здобутті загальної середньої і початкової (середньої) професійної освіти. Тобто для теперішньої освітянської практики начальним є чітке розмежування сфер, з одного боку, професійної (профільної) підготовки робітничих кадрів і молодших спеціалістів та, з іншого, фахівців з вищою освітою. Перша має набути статусу профільного навчання у відповідних технологічних (професійних, професійно-технічних) ліцеях; друга – статусу університетської освіти з необхідною науково-інноваційною складовою у галузі підготовки фахівців. Отже, у розмежуванні цих сфер Україна повинна наблизитися до європейських і світових підходів щодо запровадження середньої професійної (поряд із загальною), післясередньої невищої (певної модифікації професійної) та вищої (власне університетської) освіти.

Рекомендуємо такі засоби розв'язання виявлених проблем:

1. Питання про запровадження профільного навчання доцільно вирішувати на державному, а не галузевому рівні. З цією метою слід створити відповідну Програму, яка об'єднає зусилля міністерств, відомств, центрів зайнятості, Національної і галузевих академій наук для комплексного розв'язання проблем фінансування, кадрового, медичного, психологічного,

навчально-методичного, нормативно-правового й організаційного забезпечення функціонування профільної школи.

2. Оновити нормативну базу запровадження профільного навчання, фінансові механізми її реалізації для створення ресурсних центрів, у тому числі на базі професійно-технічних навчальних закладів, для оплати праці вчителям і викладачам вищої школи, які навчають на курсах за вибором – спеціальних і факультативних, здійснюють атестацію випускників професійно-технічних училищ, підготовку і перепідготовку педагогічних кадрів, фінансування допрофільної підготовки, створюють механізм зміни профілю навчання.

3. Здійснити відповідну реструктуризацію мережі сільських і міських шкіл з метою оптимального втілення ідеї профільного навчання старшокласників. Зокрема, передбачити створення в містах ліцеїв для старшокласників, а відтак перепрофілювати і змінити статус професійно-технічних навчальних закладів і вищих навчальних закладів I рівня акредитації.

Забезпечувати планування і координацію створення відповідних загальноосвітніх професійно-технічних навчальних закладів на регіональному рівні, зокрема у взаємодії із службами зайнятості та кадровими відділами місцевих підприємств.

4. Надати ширші права загальноосвітнім і професійно-технічним навчальним закладам щодо самостійного формування профілів навчання з відповідним розробленням нормативних документів і рекомендацій.

5. Ініціювати та підтримувати пошуки варіаційних засобів реалізації змісту профільного навчання у програмах і підручниках, активно сприяти впровадженню їх конструктивних результатів в освітню практику.

6. Удосконалити механізми забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів підручниками і методичною літературою, обладнанням та іншими засобами навчання, що сприятиме повноцінному виконанню профільною школою її сутнісних функцій.

7. Створити всеукраїнський банк програм курсів за вибором – спеціальних і факультативних – для ширшого використання вчителями існуючих інформаційних ресурсів варіаційної складової змісту профільного навчання.

8. Забезпечити створення психологічного супроводу допрофільної підготовки учнів загальноосвітніх навчальних закладів (діагностування з виявлення нахилів, спрямованості і мотивації учнів до певного профілю навчання, того чи іншого виду діяльності, моніторинг успіхів школярів у

процесі освоєння курсів за вибором, індивідуальні консультації, групові тренінги тощо).

9. Передбачити підготовку і перепідготовку педагогів основної школи – директорів, заступників директорів, методистів, класних керівників, учителів, соціальних педагогів і шкільних психологів – до роботи в умовах допрофільної підготовки.